

ӘОК 93/94

Хазретәлі Тұрсұн

тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік-университеті Тарих кафедрасының профессоры. (Қазақстан. Түркістан қаласы)
khazretali.tursun@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ АЛАШ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ҚОЗҒАЛЫСТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Аннотация. Мақала Әлихан Бөкейхановтың саяси көшбасшы ретінде Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси процестерге идеялық ықпалын анықтауға арналған. Қайраткердің тұлғааралық байланыстары мен саяси көзқарастарына баға беріледі. Оның Алаш қозғалысының көшбасшысы ретіндегі қызметі қазақ облыстары аумағымен шектеліп қалмай, Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалысқа да идеялық басшылық жасады деген қорытынты тұжырым жасалады. Өлкеде құрылған Түркістан Мұхтариатының құрылуы мен қызметіне жасаған идеялық ықпалы талданады.

Кілтті сөздер. Алаш қозғалысының Түркістан қанаты; этноэлита; саяси көшбасшы.

Хазретали Турсун

доктор исторических наук профессор кафедры истории Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмета Ясави. Казахстан. город Туркестан.
khazretali.tursun@ayu.edu.kz

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ ЛИДЕР ДВИЖЕНИЯ АЛАШ И ТУРКЕСТАН

Аннотация. Целью статьи является определение идеологического влияния Алихана Букейханова как политического лидера на общественно-политические процессы в Туркестанском крае. Оцениваются межличностные отношения и политические взгляды персонажа. Делается вывод, что его деятельность как лидера движения Алаш не ограничивалась территорией казахских областей, но и руководила национально-освободительным движением в Туркестанской области. Анализируется идеологическое влияние на создание и деятельность созданного в регионе Туркестанского мукхтариата.

Ключевые слова. Туркестанское крыло движения Алаш; этноэлита; политический лидер.

Khazretali Tursun

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi. Kazakhstan. Turkestan.
khazretali.tursun@ayu.edu.kz

ALIKHAN BUKEIKHANOV LEADER OF ALASH AND TURKESTAN MOVEMENTS

Abstract. The article is intended to determine the ideological influence of Alikhan Bukeikhanov as a political leader on social and political processes in the Turkestan region. The interpersonal relations and political views of the character are evaluated. It is concluded that his activity as the leader of the Alash movement was not limited to the territory of the Kazakh regions, but also led the national liberation movement in the Turkestan region. The ideological

influence on the creation and activity of the Turkestan Mukhtariat created in the region is analyzed.

Keywords. Turkestan wing of Alash movement; ethno-elite; a political leader.

Кіріспе

Әлихан Бөкейхановтың ұлттық деңгейдегі саяси тұлға екендігін тарихи Ресейдің қазақ жерін бірнеше генерал-губернаторлыққа оқшаулаған саясатына қарсы қазақ елі мен жерінің тұтастығына қол жеткізуді басты бағдар еткендігінен көреміз. Ол ұлттық ауқыммен шектелмей Орталық Азия аумағындағы ұлт-азаттық қозғалыстарының дамуы мен қалыптасуына теориялық және идеялық тұрғыда елеулі ықпал еткен халықаралық деңгейдегі көрнекті саяси көшбасшыға айналды.

Алаштық үлгідегі саяси элита билеуші топқа айналып үлгермеді. 1917 ж. ақпан төңкерісіне дейін патша өкіметінің отарлық саясатының озбырлығына қарсы күрестің дәлелдерін негіздеп, оны ұлттық идея деңгейіне көтеруге жұмылдырылған жас ұлттық элитаның қызметі ақпан төңкерісінен соң сол ұлттық идеяны іске асыруға шұғыл кірісті. Қазақ елінің болашағын Уақытша Үкіметтің демократиялық реформаларымен байланыстырған ұлт зиялылары болыстық, уездік, облыстық қазақ съездерінде талқыланып, Жалпықазақ съездеріне ұсынған билік құрылымдарын қалыптастыру, саяси, әлеуметтік реформалардың бағыттарын белгілеуге қатысты ұсыныстарын Алаш партиясының бағдарламасы түрінде тұжырымдады.

Нәтижелер

Әлихан Ресей мемлекеттік Думасына депутат болып жүрген кезінде, Мұсылмандар фракциясындағы қызметінде де этникалық жағынан аса күрделі жағдайда болып, қазақ облыстарынан оқшауланған Түркістан мәселесін назардан тыс қалдырмады. Отарлық биліктің мақсатты түрде саяси, әкімшілік оқшаулауының нәтижесінде Түркістан өлкесі мен қазақ облыстарының арасындағы дәстүрлі байланыстар біртіндеп үзіле бергендігін атап айтуымыз керек. Осылайша Түркістан өлкесінің құрамындағы Жетісу және Сырдария облыстары мен Қазақ даласының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуында ұқсастықтармен бірге айырмашылықтар пайда болды.

Сол кездегі ұлттық элита арасында осы екі өлкені салыстыра қарастыру дәстүрі орын алған. «Жалғыз шапқан ат жүйрік» деген, екі өлкенің ілгері-кейінді деңгейі осылай салыстыру арқылы айқындалмақ. Кезінде Абайдың өзі екі өлке тұрғындарын кәсіпшілікті игеруі тұрғысында салыстыра отырып пікір айтқан. Абайдан соң екі өлкені саяси мүмкіндіктеріне қарай Ә.Бөкейханов та салыстырады. Ол Түркістанның саяси-әлеуметтік құрылымына терең талдау жасаған. Оның көзқарасын Түркістан өз алдына автономия болғанда қазақтың Түркістанға қосылуы дұрыс деген пікірге байланысты «Түркістан халқының қараңғылық һәм шебер адамы жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп, біз қайда барамыз?» [1, б.263-264] деген пікірінен аңғарамыз. Ұлт көсемі бұл жерде Түркістанның саяси әлеуетін кемсітіп отырған жоқ, қайта Ақпан төңкерісінен соң өлкеде қалыптасқан нақты саяси-әлеуметтік ахуалды дөп басып айтып отыр деп бағалаймыз. Әрине, бұл пікір Түркістанның Сырдария, Жетісу облыстарынан басқа аймақтарға қарата айтылғанына назар аударуымыз керек.

Ендігі бір мәселе, Әлиханның жоғарыдағы сөзіне қатысты М.Дулатовтың түсіндірмесіне назар аударайық. Ол 1929 жылдың 30 қарашасында ОГПУ тергеушісіне берген жауабында «Бөкейханұлы Әлихан пікірі: Орта Азия болып (өзбек және басқалармен) бірігуге болмайды, оларда ескішілдік (консерватизм), діншілдік, дін жолында ұстағанынан айырмаушылық (религиозный фанатизм) күшті, оларды ишан, қожа-молда билеп келе жатқан халық, шарифат жолынан тез арада арылмайтын халық, шаруа түрі бізден басқа, мәдениет жолында бізден де төмен, сондықтан екі соқыр қол ұстасып жүріп күн көре алмаймыз дейтін пікірде болатын» [2, 41-42 pp] дегенді айтады. Әйтсе де, Түркістан жағдайымен жақсы таныс М.Дулатов Түркістанға бұлайша сыңаржақ

баға беруге қарсы. Бұл аймақтарда кеңес қоғамында атқарылып жатқан өзгерістерде бірінің жетістігін екіншісіне үлгі етеді. Мысал ретінде Түркістанды мекен еткен халықтардың арасында әйел теңдігі мәселесі күрделі екендігін айта отырып, Түркістан өкіметі де Қазақстан өкіметінің қалыңмалды жойған заң қабылдауын үлгіге алар деп үміттенеді. Осы сияқты Түркістанда коммунистік партияғамүше болмаса да кешегі ұлтшылдар кеңестік билікке қызмет етушілер бар екендігіне тоқталады. Солай дей отырып, Түркістандағы билік олардың біреуін де шетке қақпайтындығын айтады. «Міне біздің Қазақстандағы өкімет тізгінін қолына алып, ел билеп отырған ортақшыл азаматтарымыз осы Түркістан саясатын қолданса, ел де солардың соңында, партияға кірмей жүрген ұлтшылдар ма, ұлтсыздар ма - бәрі де бір тілек, бір тудың астына жиналуына біздің көзіміз жетеді» [3, б.34] деп жазады.

Алаш қайраткерлеріне кешірім жарияланған соң олардың бірқатары Ташкентте жарық көре бастаған «Ақ жол» газетінің төңірегіне топтасып, қазақ елі мен жерінің біртұтастығы идеясын ұлттықдеңгейге шығарып, баспасөз бетінде насихаттай бастады. А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхановтардың да мақалаларын жарияланған газетте қызмет істеген М.Дулатовтың Түркістан мен қазақ жеріндегі биліктің ұлтқа жасаған игілікті істерін бірібіріне өнеге ету әрекеті құптауға лайық.

Әлихан Бөкейханов Алаш партиясы программасының жобасын жасаушылардың бірі ретінде осы программаның «Жер мәселесі» бөлімінде «Түркістанда жермен бірге су сыбағасы да кесілуі» керек деген ұстаным енгізеді [1, б.262]. Сонымен бірге Әлихан Түркістандағы қоныстандыру саясаты нәтижесінде қалыптасқан жер мәселесінің күрделілігіне де назар аударады. Ол «Жалпы Сібір съезі» атты шолу мақаласында «Түркістанда жер балалардың асығындай ауысады, жер пайдасын жергілікті жұрт көріп отырған жоқ, мәдени дәрежесі артық қулар көріп отырғандығын» [1, б.265] атап айтады.

Осы жерде атап өтетін бір мәселе, Орынбордағы шілде айында өткен Жалпықазақ съезінің тікелей ықпалымен (*съездің күн тәртібі мен қаралған мәселелері және қабылдаған шешімдеріне талдау жасай отырып осылай тұжырым жасай аламыз – Х.Т.*) өткен Ташкент қаласындағы 1917 жылдың 2-5 тамызындағы Өлкелік қырғыз (қазақ) съезінде жер мәселесіне қатысты Орынбор съезінің шешімдерінің барлық баптары кейбір толықтырулармен қабылданған. Соның ішінде толықтырулар қатарында «10-бап. Түркістанда қырғыздар жермен бірге жеткілікті көлемде сумен де қамтамасыз етілуі керек» [4, б.22] деген тұжырымды Әлихан идеясының нақты көрінісі деп қабылдауға болады. Әлихан негіздеген осы идея Түркістанда 1921-1922 жж. жер-су реформасын іске асыру барысында сәтті іске асты. Осы жер-су реформасын іске асыруда Түркістан АКСР Жер істері халкомы болып қызмет істеген С.Қожанов, Тұрақком мүшесі, ағартушы Қоңырқожа Қожықовтар ерекше қайраткерлік танытты. И.Сталин 1922 ж. 17 шілдесінде Зеленский мен Қожановқа арнаған жеделхатында «Рудзутактың үш қайтара шақыруынан түрлі себептермен жалтарған Қожанов Жетісуда көшіріп жіберу мен тұтқынға алуды жалғастыруда. Тез арада Жетісуда көшіріп жіберу атаулыны тоқтатып, Қожановты түсінік беру үшін Мәскеуге жіберіңіз» [5, Л.28.] деген тапсырма береді. Тартып алынған жерлерді қазақтарға қайтару туралы алаштық идеяны кеңестік биліктің ресми саясатына сүйеніп батыл іске асырған С.Қожановтың аталған әрекеті ұлттық мүддеге қызмет еткен жанкештілік болатын. Жеделхаттың пәрменімен Мәскеуге барған С.Қожанов Саяси Бюродан сөгіс алып оралады Ташкентке.

Түркістан Республикасы мен Қырғыз облысы арасында қарым-қатынас бірден жолға қойылып кете алмады. Түркістанда 1920 ж. кеңестік құрылыс, мемлекеттік аппарат біршама орнығып қалғанымен Тұрақком мекемесі Қырғыз облысының кейбір мәселелеріне жауапсыз қарады. Бұл жағдай ондағы қазақ қызметкерлерінің қаперінен тыс жүргізілді. Мысалы, 1920 ж. тамыздың 24-інде Қырғыз обкомының жауапты қызметкер Әлібековтың қолымен Тұрақкомға мына мазмұнда қатынас жіберілген: «14 қыркүйекте қырғыз обкомы Орынборда Қырғыз өлкесінің жалпыға бірдей съезі өтетіндігі және оған Түркістанның қазақ тұрғындарынан әрбір 20 мың тұрғынға 1 делегаттан сайлап, съезге

жіберуді» [6, 312 п] өтінеді. Бұл жеделхат Түркатком төралқасының (10.IX.1920) мәжілісінде арнайы қаралып, «жеделхатты кеш алуға байланысты сайлау өткізуге және Түркістан қырғыздарынан делегат жіберуге мүмкіндік жоқ» [6, 307 п] деген мазмұнда қаулы қабылдады. Бұл әрине екі елдің арасындағы байланысқа сызат түсіретін жағдай. Түркістанның билік құрылымдарындағы қазақ қызметкерлерінің бастамасымен екі ел арасындағы келіссөздер барысында бұндай келіспеушілікті жоюдың алғашқы әрекеті жасалды. Мысалы, Түркаткомның 1920 ж. 1 қыркүйегіндегі мәжілісінде Қырғыз республикасының өкілі Заромскийдің екі республикадағы жұмыстарды үйлестіру қажеттігі туралы баяндамасы бойынша алдағы уақытта бірлесе жұмыс жасау, саяси, әкімшілік және экономикалық қатынастарда тығыз байланыс орнату қажет деген шешім қабылданды [7, 159 п].

Ә.Бөкейханов төңірегіне пікірлестер мен мүдделестерді топтастыра алуы, қатардағы міндеттерден ең бастысын ажырата алатын көсемге тән харизмалық қасиеті болды. Осы орайда оның тұлғаларалық қатынастарына да назар аударайық. Мысалы, Әлихан – Нәзір Төреқұлов қатынасы назар аударуға тұрарлықтай. Олар 1916 жылдың соңында Минск қаласында кездесіп, жерлестік ұйымын құрды, сонда тыылдағы қара жұсымысқа жегілген қазақ, қырғыз, өзбек жастарының арасында түрлі жұмыстар ұйымдастыра алды. Кейін кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет еткен Н.Төреқұлов баяндамалары мен мақалаларында саяси және рухани ұстазы Ә.Бөкейхановты бір рет те болса айыптаған емес. Мәскеуде Шығыс халықтарының Орталық баспасының директоры лауазымында ұйқамақ жағдайындағы ұстазын баспаға қызметке тартып, материалдық қолдап, саяси қамқорлық жасан. Олардың осындай байланыстарын «Әлихан Бөкейханов қазір Мәскеуде Төреқұловтың жанында баспада қызмет істейді» [8] деп Т.Рысқұлов та И.Сталинге 1924 жылдың көктемінде жазған саяси доностарында ерекше мән беріп атап өтеді.

Әлихан бастаған бір топ қазақ зиялыларының 15 наурыз 1917 ж. Минск қаласынан «Қазақ» газеті арқылы жолдаған әйгілі жеделхаты шағын болғанымен оның мазмұны өте ауқымды. Жеделхат төңкерістен соң абдырап қалған қазақ жеріндегі саяси қозғалысқа бағыт сілтеген бағдарламалық құжат болды. Жеделхаттың географиялық аумағы қазақ облыстарымен бірге Түркістан өлкесін де қамтыды. Онда Тынышпаев, Бекқожа, Қожахмед, Юсуфбек, Түркістан қаласындағы Өтегенов, Қоқандағы Ақаев, Скобелевтағы Ғабдолрахман Оразаев, Ташкендегі Көтібаров, Андижандағы Қожықовтардың ата аталады. Бұл деректен Әлиханның Түркістанмен тығыз байланыста болғандығын аңғарамыз. Олардың арасында Қоқан қаласында 26 қарашада өткен Бүкілтүркістан мұсылмандарының съезінде Тынышпаев Түркістан Мұхтарияты Уақытша Үкіметінің төрағасы, Әбдірахман Оразаев халық комиссары болса, Серікбай Ақаев, Садық Өтегенов, Қоңырқожа Қожықовтар Мұхтарият Халық Кеңесінің мүшесі болып сайланған болатын. Аталған қайраткерлер мен Әлихан арасында бірін-бірі жақсы түсінген азаматтық сыйластықпен бірге саяси мүдделестік болғандығы аңғарылады. Бұл мүдделестік олардың арасында ұлттық бірлікке қатысты көптеген мәселелерді бірлесіп шешуге ықпал жасады.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 255 санында Әлихан мен М.Шоқаевтың «Сырдария қазағының съезі» атты телеграммасы жарияланған [1, б.268]. Осы телеграммада «Екінші жалпы қазақ қырғыз съезі бүкіл Алаш баласын біріктіріп өз алдына автономия етуге қаулы қылды. Бұл туралы Түркістан қазағымен келісу үшін Алаш ордасы 5-нші январьда Түркістан шаһарына Сырдария облысының съезін шақыратындығы», съезге Алашорда атынан Бақыткерей Құлманов, Мирякуб Дулатов һәм Тұрағұл Құнанбаевтың» жіберілетіндегі хабарланған.

1918 ж. 4-9 қаңтарында Түркістан қаласында өткен Сырдария облысы қазақтарының съезіне Алаш Орда үкіметі өкілдерінің қатысуы Алаш қозғалысы ұйымдастырған ірі саяси шаралардың біріне айналдырды. Түркістан қазағын Алашқа қосу мәселесін талқылаған съезд жөнінде «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш һәм Түркістан» мақаласында [9, 109-111 бб.] қатысушылардың тарапынан ұлттық идеяның толық қолдау тапқандығы жазылды. Алаштықтар көтерген бұл ұлттық идея 1924 жылғы ұлттық-

территориялық межелеу кезінде кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылған алаштық рухтағы Сұлтанбек Қожанов сияқты қайраткерлердің тікелей араласуымен іске асты.

Алаштықтарға 1919 жылы кешірім жарияланған соң қазақтың бірқатар зиялылары Ташкенге жиналып халық ағарту, баспасөз саласында аса белсенді қызмет жасады. Тұрар Рысқұлов Жанша Досмұхамедовке ерекше қамқорлық жасаған болса, сол кезде Ағарту халкомы қызметіндегі С.Қожановтың М.Дулатовқа «Ақ жол» газетіне басшылыққа тартуы, М.Жұмабаевты Брюсов атындағы Әдебиет институтына оқуға жіберуі, І.Жансүгіровке «Ақ жолдың» қосымшасы «Сәуле» журналын басқартуы, Мырзағазы Есболовты, Х.Досмұхамедовты Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институтының оқытушылығына тартып, «Талап» қоғамын құруға араластыруы, тіпті Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығын Ташкентте атап өткізуі сияқты жұмыстар ұлттық бірлік идеясына ұйыған қазақ зиялыларының мүдделестіктен туған ынтымағын танытады. С.Қожановтың архивтік тергеу істерінде оның тергеушіге берген жауаптарында бір қызықты мәлімет кездеседі. Ол тергеушіге «алаштық қайраткерлерді ТКП ОК хатшысы Нәзір Төреқұловтың тапсырмасы бойынша Түркістанға шақырып, оларды қызметке орналастырдым» деп жауап береді. Бұл қысқа ғана мәліметтен Н.Төреқұловтың Әлихан Бөкейханов сияқты ұстазымен тығыз, сол арқылы алаштық қайраткерлермен рухани байланысының болғандығы аңғарылады.

Түркістан АКСР Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары С.Қожанов пен ТАКСР Халкомкеңесінің төрағасы Т.Рысқұлов 1922 жылдың қазан айының соңында РК(б)П ОК жеделхат жолдаған. Жеделхаттың мазмұны мынадай: «Қырғыз Республикасы билігінің бұйрығымен Әлихан Бөкейханов 14 қазанда Қарқаралыда қамауға алынды. Алашордалықтарға рақымшылық жасау туралы декрет, Кеңес үкіметінің Қырғызстанның байырғы халық бұқарасымен байланысының әлсіздігі, Қырғызстан Кеңестерінің соңғы съезі (III съезд) жұмысының нәтижесінде қалыптасқан ахуалды ескере отырып, 1922 жылы қазан айының басында КАССР Кеңестері болды) сондай-ақ, бұл хабардың қырғыз халқының қалың бұқарасына жағымсыз әсер ету мүмкіндігін ескере отырып, Сізден бұл іске араласуыңызды және негіз болмаса, Бөкейхановты тез арада қамаудан босатуды ұсынуыңызды қажет деп санаймыз» [10, Л.208]. Бұл жеделхат Ә.Бөкейхановты тұтқындаудан арашалауға ресми билік басындағы этноэлита өкілдерінің тарапынан партиялық биліктің ең жоғары инстанциясына жүгінген әзірге қолға ілінген бірден-бір құжат болып тұрғандығын да айта кетейік.

Аталған жеделхат Орталық Комитет шкафтарының тартпаларында жатып қалмаған. 1922 жылы 2 және 4 қараша күндері өткен РКП(б) Орталық Комитеті секретариатының мәжілісінде талқыланып, Бөкейхановтың тұтқындалу себебін Киробком мен ГПУ-дан сұрау туралы шешім қабылданған [11, Л.6]. 1922 жылдың 11 қарашасында Қырғыз (қазақ) обкомының хатшысы Г.А.Коростелев Орталық Комитетке Ә.Н. Бөкейхановтың тұтқындалуына қатысты жеделхат жолдаған. Жеделхатта Бөкейхановтың тұтқындалуы оның «Қазаткомның бұйрықтарына жүйелі түрде бағынбауы, Түркістанға қашып кету ниеті, Семей губерниясындағы Моңғолиямен байланысы бар және қырғыз жастарын бұзып жүрген Алаш Орданың кеңестік билікке адал емес жетекші бөлігінің жойылуы» [11, Л. 209.] себеп болғандығы баяндалады. Өлкелік биліктің Әлиханға «Түркістанға қашып кету ниеті» болды деген айып тағуына негіз болған сияқты. Өйткені, жоғарыда айтып өткеніміздей, көптеген алаштық қайраткерлер Түркістаннан пана тапқан еді.

Ә.Бөкейхановтың тұтқындалу мәселесі ГПУ тарапынан да қарастырылған. Осы мәселеге қатысты өзара жазысқан хаттарда 1922 жылдың 20 қарашасында материалдардың Сырцовқа тапсырылғандығы, оның «Материалдар бар, іс аяқталды» деп жазба қалдырғандығы жөнінде мәлімет кездестіреміз [12, С.488].

«Істің аяқталуы» Ә.Бөкейхановтың абақтыдан босатылып, оны қоғамнан оқшаулау мақсатында 1922 ж. күзінде кеңестік билік Мәскеуге «шақыртып алуымен» бітеді. Осылайша ол 1922 ж. 14 желтоқсанынан 1927 ж. 1 қазанына дейін Мәскеудегі КСРО халықтары Орталық баспасында Қазақ бөлімінің әдеби қызметкері болып жұмыс істеген.

Ол осы уақыт аралығында ғылыми шығармашылықпен айналысып, 10-нан астам оқу құралдарын, аудармаларын, ғылыми зерттеулерін кітап етіп басып үлгереді [1, Б.27].

Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің қорларындағы құжаттарды сараптау барысында Әлекеңе қатысты бірқатар деректерді кездестірдік. Соның бірі Шығыс Орталық баспасы басқармасының төрағасы Қайғысыз Атабаевтың 1923 ж. 19 мамырдағы 28-санды бұйрығы. Ол бұйрықта Қырғыз секциясының ғылыми қызметкері Әлихан Бөкейхановты денсаулығына байланысты 25-мамыр – 25 тамыз аралығында – оның екі айы ақысыз – демалысқа жіберу жайлы айтылады [13, 28 п.].

Ал 1923 ж. 17 қыркүйектегі Ұлт істері жөніндегі халком жанындағы Орталық Шығыс және Батыс баспасы басқармасының төрағасы Красныйдың 59-санды бұйрығында еңбек демалысынан оралған Ә.Бөкейхановтың 15-қыркүйектен жұмысқа түскендігі айтылады [13, 60 п]. Осы жерде қосымша ретінде Таулықтар секциясының хатшысы Қорықмазовтың да Әлиханмен бірге жұмысқа түскендігін айта кетуіміз керек. Ал 1 қазан 1923 ж. 63-санды бұйрықпен Ә.Бөкейханов 16 разрядты ставкамен Редакциялық кеңестің ғылыми қызметкері болып тағайындалады [13, 64 п].

Түркістандағы жер мәселесіне арнап» өте құнды зерттеу кітабын жазған М.Есболовты Т.Рысқұлов Сталинге жазған хаттарында Алашорданың көрнекті қайраткері, Алашорда - колчак полкын басқарды дей отырып 1920 ж. Ташкентке шақырылып, Жер Халкомы алқасына мүше болып тағайындалғандығын, 1921-1922 жж. Қожановтың ұсынуымен Түркатком мүшелігіне өткендігін, «Қосшы» одағы басшыларының бірінен саналатындығын, өзі маскүнем, жанжалшыл болғанымен Қожановтың онсыз ешқандай мәселесі шешілмейтіндігін жазады [8, 240 п]. Бұндай саяси айыптаулар түркістандық қазақ қайраткерлерін айтпағанның өзінде М.Есболовпен бірге М.Дулатов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, Қ.Кемеңгеров, М.Жұмабаев, Ғ.Бірімжанов, Қ.Болғанбаев және т.б. үстінен қардай бораған кездер де болды.

Алаш қозғалысының Түркістан (Оңтүстік) қанаты туралы біздің ғылыми тұжырымымызда [14] Алаштық идеяның Түркістан өлкесіне де таралғандығын және ондағы қоғамдық-саяси процестерге елеулі ықпал еткендігі негізделген болатын. Зерттеу барысында Әлихан Бөкейхановтың ұлт көшбасшысы ретіндегі идеялық ықпал-әсері Түркістанның қазақ облыстарына ғана емес, ондағы жәдитшілік, түркішілдік тұғырнамадағы өзге ұлт зиялыларының қызметінде де анық байқалды. Белгілі деңгейде 1917 жылдың 26 қарашасында Қоқан қаласында Түркістан Мұхтариатының құрылуы мен қызметіне Әлиханның тікелей саяси ықпалы болды. Әлиханмен қызметтес, идеялас болған Мұқаметжан Тынышпаевтың, Мұстафа Шоқайдың Бүркітүркістан мұсылмандары съездерін ұйымдастыруы, Өлкелік мұсылмандар Кеңесін құруы ақырында Түркістан Мұхтариатын құруға ұласты. Оның Түркістан өлкесіндегі басқа да қазақ этноэлитасының көшбасшыларымен тығыз қарым-қатынаста болғандығы да деректерден анық байқалады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ жері мен елінің біртұтастығы идеясы әсте де кеңестік биліктің ұлт саясатының жемісі емес екендігін білуіміз керек. Бұл идея XX ғасыр басындағы ұлттық элитаға, оның көшбасшысы Әлихан Бөкейхановқа тиесілі еді. Оған осы қайраткерлердің соңына қалдырған саяси, шығармашылық мұрасы мен азаматтық өнегесі айғақ болады. Осы идея Түркістан өлкесіне қараған қазақ облыстарының 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеу барысында біртұтас мемлекетке бірігуі арқылы нақты іске асты. Бір ғасыр толып отырған ұлттық-территориялық тұтастық бүгінгі күні тәуелсіздігімізге ұласып, еліміздің қазіргізаманғы ұлттық бағдары айқын, демократиялық құндылықтарды басшылыққа алған мемлекет ретінде әлемдік қауымдастықтан өз орнын иемденгендігі үшін де біз Әлихан Бөкейхан бастаған ұлттық элита өкілдерінің қызметіне тарихи бағасын беруіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бөкейханов Ә. Шығармалар. –Алматы: Қазақстан, 1994. -384 б.
2. ҚР ҰҚКА. 78754-іс, 6-тіз.,41-42 пп.
3. Міржақып Дулатұлы. Шығармалары. Бес томдық шығармалар жинағы 5.т. -Алматы: Мектеп, 2004. -614 б.
4. Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы. –Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. I том. 384 б
5. РГАСПИ Ф.558, Оп.11, Д.30
6. ӨРОМА. Р-17 қор, 1-тіз., 214-іс. 312 п.
7. ӨРОМА. Р-17 қор, 1-тіз., 229-іс, 159 п.
8. РГАСПИ. Ф.17, оп.85, д.77. Л.217
9. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. желтоқсан 1917 – мамыр 1920 ж.ж. -Алматы: «Алаш». 2005. Т.2.-496 с.
10. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 384. Л. 208.
11. РГАСПИ Ф. 17. Оп. 112. Д. 384. Л.6, 206.
12. Россия и Центральная Азия. 1905-1925 гг. Сборник документов /Авт.-сост. Д.А.Аманжолова. –Караганды: Изд-во КарГУ, 2005. -495 с.
13. ГАРФ. 4033 қор, 4 тізбе, 1 іс
14. Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. –Алматы: «Ел-Шежіре». 2013. -380 б.

REFERENCES

1. Bökeyxanov Ä. Şığarmalar. –Almatı: Qazaqstan, 1994. -384 b.
2. QR UQKA. 78754-is, 6-tiz.,41-42 pp.
3. Mirjaqip Dwlattulı. Şığarmaları. Bes tomdıq şığarmalar jınağı 5.t. -Almatı: Mektep, 2004. -614 b.
4. Qojanov S. Qujattar men materialdar jınağı. –Almatı: «Jalın baspası» JŞS, 2013. I tom. 384 b
5. RGASPI F.558, Op.11, D.30
6. ÖROMA. R-17 qor, 1-tiz., 214-is. 312 p.
7. ÖROMA. R-17 qor, 1-tiz., 229-is, 159 p.
8. RGASPI. F.17, op.85, d.77. L.217
9. Alaş qozğalısqı qujattar men materialdar jınağı. jeltoqsan 1917 – mamır 1920 j.j. -Almatı: «Alaş». 2005. T.2.-496 s.
10. RGASPI. F. 17. Op. 112. D. 384. L. 208.
11. RGASPI F. 17. Op. 112. D. 384. L.6, 206.
12. Rossiya i Centralnaya Aziya. 1905-1925 gg. Sbornik dokwmentov /Avt.-sost. D.A.Amanjolova. –Karagandı: İzd-vo KarGW, 2005. -495 s.
13. GARF. 4033 qor, 4 tizbe, 1 is
14. Tursun X. Alaş һәм Türkistan. –Almatı: «El-Şejire». 2013. -380 b.